

Nacionalizmustörténet, filozófiatörténet, tudománytörténet

A kötetet alkotó tanulmányok a sorozat más, már napvilágot látott és még tervezett kötetekben szereplő írásokkal együtt a *Művészetek és tudomány a nemzet-építés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című, az MTA BTK Történet-tudományi Intézetében futó kutatási projekt keretében jött létre (OTKA/NKFI K 108670). A projekt interdiszciplináris kutatócsoportjának tagja az MTA BTK Filozófiai Intézetének négy munkatársa – Gángó Gábor, Hörcher Ferenc, Kovács Gábor és Mester Béla –, akik a kutatás filozófiatörténeti, illetve általában a korabeli teoretikus reflexiókat érintő szálán munkálkodnak (jelen kötetben mind a négyük írása szerepel). A 19. századi tárgyú filozófiatörténet és nacionalizmustörténet érintkezési pontjai nyilvánvalóak: a filozófia intézményrendszerének kialakulása – hasonlóan a tudományok és művészetek más területeihez – Kelet-Közép-Európában a kulturális nemzetépítési folyamat részeként jött létre; a tárgyidőszakban válnak explicitté a magyar nyelven művelt filozófia pusztá létének a terminológia tudatos fejlesztésére és a szakmai közélet szerkezetének átalakulására vonatkozó következményei. E kézenfekvő érintkezési pontok ellenére a kérdés fölvetése és a téma tárgyalása nem szokványos a magyar filozófiatörténészek között. E sorok írójának véleménye szerint ennek oka a *nemzeti filozófia* terminusa, amely a feldolgozandó korszaknak a jelen kutatás szempontjából az egyik kulcsfogalma. E fogalom azonban a filozófiai életben szalonképtelenné vált, részint a 20. századi nemzeti alkatdiskurzus témáival való érintkezés következtében („magyar észjárás”), részint a filozófiai gondolkodás mindenkori önértelmezésének azon axiómájából eredően, mely szerint a filozófia tárgyai mindig az egyetemes igazságok, így az egyes nemzeti kultúrák partikularitásaihoz nincs, nem is lehet köze.

A korszakkal és a térséggel foglalkozó filozófiatörténész számára azonban éppen az érdekes, hogy a magát kiváltképpen egyetemesként definiáló filozófia képviselője, a 19. századi magyar filozófus hogyan tudja újragondolni saját szerepét a kulturális nemzetépítés körülményei között, megváltozott nyelvi, kommunikációs és szellemi térben. A téma feldolgozása érinti a magyar filozófiatörténet-írás egyik alapvető módszertani kérdését is: a filozófia egyetemességéről szóló deklaráció és szakmai közmeggyőződés ellenére a magyar filozófia történeti kánonjába való bekerülésnek a mércéje általában a szerző részvétele a magyar kulturális nemzetépítésben, míg nemzetközi ismertsége, hatása, kapcsolatai másodlagosak maradnak. Több közelmúltbeli

és jelenleg is élő magyar és nemzetközi együttműködés, köztük a jelen kutatás tapasztalatából úgy tűnik, hogy saját diszciplínánk problémáinak egy részét is csak interdiszciplináris megközelítésben, a többi, szintén történeti jellegű társtudományra való kitekintés tapasztalatai alapján tudjuk megoldani. Ezért volt saját kutatási területeink művelése szempontjából fontos lehetőség, hogy a kutatásnak az MTA BTK Filozófiai Intézetében dolgozó résztvevői a projekt keretében saját diszciplináris szempontjaikat is tükröző konferenciát szerveztek 2015. december 8-án, a jelen kötettel azonos címen. Az először a konferencia felhívásában megjelenő három kulcsszót – *nemzet, faj, kultúra* – Hörcher Ferenc és Kovács Gábor fölvetésére fogadták el a szervezők, azt hangsúlyozva ezekkel, hogy a három terminus 19. századi használatának és ezek egymáshoz való viszonyának a rekonstrukcióját tekintjük feladatunknak szervezőként és előadókként, szerzőkként is; ezt a feladatot pedig a kutatócsoporton belülről és kívülről előadóként és szerzőként felkért kutatókkal együtt kell megkísértenünk. A konferencia felhívása szerint, mivel a 19. század a nemzetállamok fejlődésének kora Európában, e történeti helyzetben igen élénk diskurzus fejlődött ki a korban az államot alkotó vagy nem alkotó nemzetek/fajok/ népek témakörében mind Magyarországon, mind térségünk számos országában. Ezzel a diskurzussal kívántunk foglalkozni, számba véve annak kulcsfogalmait, azok egymáshoz fűződő viszonyát és kapcsolódási rendjük módjait. Arra kerestük a választ, hogyan és milyen módon jelenik meg a nép, a nemzet és a faj fogalma a kor politikai, elméleti (filozófiai és tudományos), irodalmi, valamint hétköznapi nyelvi regisztereiben. Rövidebben: hogyan reflektál a kultúra a történelmi-politikai helyzetre, milyen hasonlóságot és különbséget mutatnak e beszédrendek e fogalmak használatában. A konferencia felhívásában és a rendezvény során még nem kellett külön hangsúlyoznunk a filozófiai megközelítés primátusát, hiszen a feladó intézményi címe, majd a rendező intézet neve egyértelművé tette ezt, a nyomtatott változat előszavában azonban nem fölösleges kitérni erre.

A kötetben a 19. századi nacionalizmustörténet átfogó narratívájához kapcsolódóan főként filozófiatörténeti és politikai eszmetörténeti tanulmányok kaptak helyet, néhány, egyes diszciplínák egyes korszakaira összpontosító tudománytörténeti írás mellett. A kutatás nagy témái közül a művészetek ezúttal háttérbe szorultak; metaszinten jelennek csak meg az esztétika történeti vizsgálata révén, illetve egyes irodalmi műalkotások kerülnek még elő, nem annyira esztétika értékeik, mint az eszmetörténet számára fontos tartalmuk okán. A filozófia, filozófiatörténet, politikai eszmetörténet és a tudománytörténet határai természetesen nem lehetnek élesek ebben a korszakban, hiszen más diszciplínákat művelő, más szakmai szocializáción keresztülment szerzők gyakran ugyanazon 19. századi műveket idézik, sokszor eltérő kontextusba állítva azokat. A kötet 14 tanulmányának szerzői között nem meglepő módon a filozófusok vannak a legtöbben (a már említetteken kívül Mészáros András, Olay Csaba, Bretter Zoltán, Demeter M. Attila és Békés Vera), ezenkívül

vül az egyik irodalomtörténész szerző, Fórizs Gergely is filozófiai diszciplína, az esztétika történetéről ír. A másik irodalomtörténész szerző, Berkes Tamás részben egy fontos bölcsészettudomány, a szláv filológia történetéről, részben a szláv népek ettől nem független politikai eszmetörténetéről értekezik, a három történész tanulmányíró (Konrád Miklós, Velkey Ferenc és Völgyesi Orsolya) változatos témákat és korszakokat érintenek.

A kötet első tanulmányblokkja a *nemzet és a filozófia* 19. századbeli fogalmának érintkezését és kölcsönhatását részletezi. Mészáros András a magyar filozófiatörténetben sajnálatos módon ritkán megjelenő összehasonlító módszerrel a *nemzeti filozófia* századbeli kulcsfogalmának megjelenését veti össze a szlovák és a magyar filozófiatörténetben. Természetesen bármely más, az egykori Magyar Királyságban honos nagyobb etnikum kulturális nemzetépítési törekvéseivel való szinkrón összevetés hasznos lehet, ám a szlovák párhuzam vizsgálata különösen gyümölcsözőnek ígérkezik, legalábbis a filozófiatörténet terén. Ebben az esetben ugyanis az ugyanazon intézményes háttéren alapuló (latin nyelvű) iskolafilozófiai hagyományból párhuzamosan kinövő, majd ugyanabban az időben szétfejlődő nemzeti filozófiák összehasonlító vizsgálatáról van szó. Mészáros András elemzi a szlovák hegelianizmusnak a magyarétól eltérő szerepét a kialakuló nemzeti gondolkodás rendszerében, és érinti azt az általában mellőzött aspektust is, hogy a század szlovák gondolkodói a korabeli magyar fejleményekre figyelve, sokszor kifejezetten azokra reagálva alakították ki álláspontjukat. Komparatív elemzése haszonnal jár a magyar hegelianizmus és a vele konkurens, a skót *common sense* hagyományt követő magyar egyezményes filozófia viszonyának megítélésére nézve is. Olay Csaba tanulmánya az egyetlen a kötetben, amelyben a történetiség nem *egy történet elbeszéléseként*, hanem a szinkrón vizsgálat bőven idézett történeti példatáraként jelenik meg. A szerző írásában a kortárs fenomenológia módszereivel mutatja be részletesen az implicit *regionális identitás* és az ettől különböző, explicit módon kifejeződő *nemzeti identitás* különbségét és egymáshoz való kapcsolódási pontjait oly módon, hogy közben átfogó ismertetését nyújtja a téma klasszikus és kortárs irodalmának fenomenológiai szempontból. Fórizs Gergely a magyarországi esztétika történetének kutatásában elért, máris számottevő eredményeire támaszkodva elemzi a nemzet kategóriájának a megjelenését Szentmiklóssy Alajos és Müller Godofréd példáján. A két esztétikai kísérlet vizsgálatának közös szempontja ezúttal, hogy miként jelenik meg a nemzeti szempont az eredetileg egyetemes antropológiai eszméket, a művészeti alkotásokat és a természeti szépet befogadó ember tulajdonságait taglaló vizsgálatokban, részben – Müllernek a Kisfaludy Társaság jutalomkérdésére írott értekezése esetében mindenképpen – a külső intézményi környezet elvárására adott válaszul. A tanulmány szerzőjének megfogalmazása szerint a nemzet kategóriájának beépítése a korabeli esztétikai elméletekbe a derridai értelemben vett *barkácsolás* fogalomkörével írható le. Az írás újdonságokkal szolgál a hegeli esztétika és más korabeli nemzetközi elméletek magyarországi recepciójáról is. Mester Béla tanulmányblokkot záró munkája azt

veti föl, némileg provokatív élel, hogy a korszak kulturális nemzetépítési folyamata filozófiai programként is bemutatható. A szerző a kor – nem csupán magyar – filozófiai önértelmezése kiindulópontjának azt a helyzetet látja, amelyben a nemzeti nyelvekre való áttéréssel egyszerre szélesedett ki a filozófia nyilvánossága a művelt nagyközönség irányába, és szűkültek be a nemzetközi gondolatcsere lehetőségei, ugyanezen nyelvi okokból. A *nemzeti filozófia* fogalma ennek a váratlan helyzetnek az értelmezése során bukkant föl, egyszerre jelentvén a *nemzet filozófiai* és a *filozófia nemzeti* építését. A nyelvváltás és a nyilvánosság átalakulásának vizsgálata tanulságul szolgálhat mai kommunikációs helyzetünk, önértelmezésünk szempontjából is.

A kötet írásainak második egysége a *nemzet és faj* 19. századi fogalmainak kölcsönhatását vizsgálja. Konrád Miklós a magyarországi zsidóság reformkori és dualizmus kori ön meghatározásának történetét vizsgálja a *nemzet, nép, felekezet, faj* terminusok meghatározta értelmezési keretben, a neológ értelmiség megnyilatkozásai alapján, összevetve a korabeli keresztény meghatározásokkal, elvárásokkal. Megállapítása szerint ebben a körben az 1890-es évekre magától értetődővé vált a magyar nemzethez tartozás, ugyanakkor a felekezethez tartozásnak egyre kevesebb szerepe volt az önazonosság kinyilvánításában, így az önkép megfogalmazásában nagyobb szerepet kap a korszakra egyébként is jellemző *faj* terminusának használata saját közösségükre. Kovács Gábor voltaképpen régebbi, kiterjedt, a magyar és európai nemzeti alkatdiskurzust elemző munkásságát folytatja, amikor a kötetben közölt tanulmányában kitér a jelenség 19. századi előzményeire is. A fajra és a nemzeti alkatra utaló beszédmódot a *természet és történelem* felvilágosodás kori ellentétéből vezeti le, áttekinti a főbb 19. századi, fajfogalomra épülő elméleteket, mindezeket azonban a 20. századi fejleményeket a középpontba állítva tárgyalja, kiindulópontként Hannah Arendt totalitarizmusról írott könyvének a 19. századi fajelméletekkel foglalkozó fejezetét használva. Bretter Zoltán a 19. századi fajfogalom kései megjelenését taglalja tengerentúli kitekintést nyújtó írásában. Az eddig az egyetlen, akadémiai szférából érkezett amerikai elnök írásainak és politikusi megnyilatkozásainak összevetése alkalmat nyújt a kor politikai gondolkodásában megjelenő fajfogalom árnyaltabb megismerésére. A szerző elemzése szerint Woodrow Wilson elnök és Dr. Wilson professor ugyanazt a 19. századi rasszizmust képviseli, részint helyi déli hagyományokra, részint a német kultúrtörténet eredményeit felhasználva, ebből a fajta, az emberiség haladásának történetébe beágyazott rasszizmusból azonban nem vezet út a 20. századi, más szerkezetű és következményű fajelmélethez.

A harmadik egység nemzet és kultúra összefüggésének különböző összefüggéseit járja körül. Hörcher Ferenc a kötet több más szerzőjéhez hasonlóan régi kutatási témájának vizsgálatát folytatja új szempontból, az *intézményalapítás és polgári kultúra* értékeit elemezvén a Széchenyiek tevékenységében. Tanulmányában megmutatja mindazokat a mintákat a főúri mecénatúrától a *Bildungsbürger*-eszményig, valamint a brit hatásokig, amelyek hatottak az apa és a fiú intézményalapítási stratégiájára, és amelyet visszamenőleg

egységes kulturális nemzetépítési terv részeként vagyunk hajlamosak értelmezni. Völgyesi Orsolya az Erdély státusával kapcsolatos, érzelmi és kulturális elemekkel átszínezett politikai közbeszédet elemzi részletekbe menően az 1830-as években, amelyet inkább jellemzett a „két haza” általánosan használt fogalma mellett a viszonylagos információhiány, illetve az intézményi és a törvényi berendezkedésben megmutatkozó eltérések tudata, mintsem azt az 1848-as unióhoz vezető egyenes útként lehetne értelmezni. Velkey Ferenc korábbi, beható Széchenyi-kutatásait folytatja tovább a kötetben közölt tanulmányában, amelyben részletesen elemzi Széchenyi István és Szontagh Gusztáv nemzetfogalmait, melyek közül az utóbbit eddig szerzője retorikájából kiindulva inkább Széchenyi véleménye melletti kiállásként volt szokás értelmezni. A két nemzetértelmezés megfogalmazását a tanulmány szerzője a hungarus-tudatról egy más típusú nemzeti önazonosság-tudatra való átállás fordulópontján, az ezzel kapcsolatban a magyarországi nemzetiségekkel folytatott „nyelvi harc” különböző fázisainak kontextusában értelmezi. Ezt a problematikát folytatja Demeter M. Attila írása, kiterjesztve a vizsgálódást a forradalom, illetve az 1860-as évek idejére. A tanulmány szerzője a nemzetiségi jogokkal kapcsolatos törvénytervezetek vitáit követi nyomon azt ezeket tárgyaló országgyűléseken, elsősorban a nemzetiségi képviselők megnyilatkozásaira, szóhasználatára és az ezekből következő közösségi önmeghatározására összpontosítva.

A kötet írásainak negyedik, egyben utolsó tematikus egységét *esettanulmányok* képezik a szlavisztika és a cseh politikai eszmetörténet, a magyar nyelvtudomány története, valamint a magyar filozófiatörténet témakörében. Berkes Tamás írása a *szláv összetartozás eszméjéről* értekezik az 1848 előtti cseh kultúrában. Mindenekelőtt pontosítja a terminusokat, kitér arra, hogy a magyar szakirodalomban máig honos *pánszlávizmus* kifejezés miért nem számít szalonképesnek az érintett nemzetek tudományos terminológiájában, milyen terminusokat, és pontosan milyen jelentésárnyalatokkal használnak, használtak helyette, és mi a helye a kérdés történetének a szlavisztika diszciplínájának tudománytörténetén belül. Ezt követően leírja a vizsgált jelenség politikai eszmetörténeti árnyalatait a cseh nemzetépítés körülményei között a szlávoktól ugyanazon nemzet tagjaiként gondolkodó eszmeáramlatoktól a többi szlávétól megkülönböztetett cseh nemzeti identitásig, illetve az ausztrószlávizmusig. Békés Vera a *nyelvrokonság terminusának fogalomtörténeti fordulatait* tárja föl írásában. A mai nyelvtudományban magától értetődőnek tűnő szakkifejezés használata a nyelvek rokonságának, feltételezett leszármazási rendjének fölfedezésekor nem azonnal, és nem problémamentesen jelent meg. A magyar nyelvrokonítás irodalmának kezdetén az *azonosság* terminusát használták, jóllehet a múltra vonatkoztatva – a mai, egymással rokonított nyelvek *egykor* azonosak voltak, vagyis közös ősből, alapnyelvből vezethetők le –, mégis félreérthetően, félremagyarázhatóan. A *rokonság* terminus ehhez képest később jelent meg, nem függetlenül attól a göttingeni tudományos gondolkodástól és a göttingeni egyetemmel a központban létrejött európai tudományos hálózat-

tól, amelynek az első magyar történeti nyelvészek is részesei voltak. Gángó Gábor filozófiatörténeti munkával, Pauler Ákos életműve egy aspektusának feldolgozásával járul hozzá a kötet munkálataihoz; elemzésében azt taglalja, hogy a Pauler gondolkodására régtől nagymértékben ható Leibnizet hogyan használja föl a magyar filozófus állammetafizikája megalapozásához, és mennyiben volt képes gondolkodása hozzájárulni a magyar politikai közönség konzervatív újraalapozásához a nagy háború és a forradalmak után.

A vizsgált korszaknak a kutatás szempontjából talán a legfőbb tanulsága, egyben további elemzésekre sarkalló, újabb kérdéseket megnyitó sajátsága az a feszültség, amely az egyes újabb és újabb tudományos diszciplínák 19. századi megjelenése, intézményesülése, és ezzel együtt járó autonómiaigénye és -tudata, valamint a kulturális nemzetépítés folyamatába való szerves illeszkedése között érzékelhető. Különösen élesen vetődik föl ez a probléma az egyetemes érvényét identitása alapelemeként hangsúlyozó filozófia regionális (nemzeti) és egyetemes (európai) historiográfiájában, a filozófiatörténészek számára ma is aktuális kérdéseket fölmutatva.

Mester Béla

